

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 69 Mart 2020 & Volume: 13 Issue: 69 March 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4054>

EN UZUN HADİS YOLCULUĞU (RİHLE): EBU'L-ESBAĞ ABDÜLAZİZ b. ABDÜLMELİK b. NASR EL-ENDÜLÜSÎ *THE LONGEST HADITH JOURNEY (RIHLA): ABU'L-ESBAG ABDULAZİZ b. ABDULMALİK b. NASR AL-ANDALUSIAN*

Dursun SARI*

Öz

Bu makalede ilk olarak hadis öğretimi, öğrenimi ve derlenmesi amacı ile gerçekleştirilen rihlelerin tarihi süreci, sebep ve sonuçları söz konusu edilmiştir. Hadis öğrencilerinin ilim yolculuklarına çıkma sebepleri ve rihlelerin hadis ilminin gelişimine olan katkıları tespit edilmiştir.

Makalenin ikinci bölümünde ise en uzun mesafede gerçekleştirilmiş olan rihlenin tespitine çalışılmıştır. Bunun sonucunda rihleler döneminde Endülüs'ün Kurtuba şehrinde doğan ve Buhâra'da vefat eden muhaddis Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdülmelik b. Nasr el-Endülüsî'nin (v.365/976) bilinen en uzun mesafeli ilim yolculuğunu yaptığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rihle, Hadis, Kurtuba, Buhâra, Ebu'l-Esbağ.

Abstract

In this article, firstly historical process, causes and consequences of the of rihlas performed for the purpose of teaching, learning and compiling hadiths are mentioned. The reasons for the hadith students going on science journeys and the contribution of the people to the development of the hadith science were determined.

In the second part of the article, it has been tried to determine the rihla which was carried out at the longest distance. As a result of this in the period of rihlas, muhaddis Abu'l-Esbağ Abdulaziz b. Abdulmalik b. Nasr al-Andalusian (d.365/976) who was born in the city of Cordoba in Andalusia and also died in Bukhara the has been determined to be the one who made the longest known journey of science.

Keywords: Rihla, Hadith, Cordoba, Bukhara, Abu'l-Esbağ.

Giriş

Hız. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken İslam dininin temel esaslarını öğrenmek amacı ile başlayan rihleler daha sonraki dönemde genel olarak hadis ilmi için gerçekleştirilmiş ve hicri VI. asrın ortalarına doğru sona ermiştir. Hadis âlimleri farklı amaç ve sebepler ile rihle faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu ilim seyahatlerinin hadis ilminde ve başta tarih, siyer, meğâzi olmak üzere diğer İslami ilimlerde de önemli sonuçları olmuştur. (Accâc, 1998, 176; Koçyiğit, 2009, 100; Hatiboğlu, 2008, 106-107; Nazlıgül, 2013, 16-36). Bu makalede ilk olarak rihle kavramı, rihlelerin tarihi süreci, sebep ve sonuçları üzerinde durulmuş, daha sonra ise mesafe olarak en uzun ilim yolculuğunun tespitine çalışılmıştır.

*Dr., İlçe Müftüsü, Yahyalı, saridursun@hotmail.com

A. RİHLE KAVRAMI

1. Rihlenin Tanımı ve Tarihi Süreci

Sözlükte rahl kökünden türeyen rihle kelimesi "göçmek, yolculuk yapmak ve bir şeyin sırtına binmek" manalarına gelmektedir (İbn Manzûr, tsz., XI, 274-275; Hatiboğlu, 2008, 106). Hadis terimi olarak ise "hadis öğrenmek (talebül-hadis), ravi hakkında bilgi edinmek ve bir yerdeki meşhur hadis âliminden rivayette bulunmak için yolculuğa çıkmak manasında "er-rihle fî talebi'l-hadis" şeklinde kullanılmıştır. Bu yolculuğa çıkan kimseye râhil, bu amaçla çok seyahat edenlere rahhâle, ruhle ve cevvalé denilmiştir (Uğur, 1996, 222; İbnu's-Salâh, 1986, 204; Hatiboğlu, 2008, 106).

Rihlenin ilk ortaya çıkışının Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde gerçekleştiği belirtilmiştir. Medine'ye uzak yerlerde iskân eden kabile mensupları Kur'an'ı, İslâm dininin esaslarını ve uygulamalarını öğrenmek için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelmişler ve ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp oradakilere anlatmışlardır. Bu yolculuklar yeni dinin esaslarını öğrenmek amacı ile gerçekleştirilmiştir (Koçyiğit, 2009, 100; Accâc, 1998, 176). Ancak bu vesile ile hadisin de öğrenilip, diğer insanlara öğretildiği de ifade edilmiştir (Hatiboğlu, 2008, 106).

Sahâbe döneminde rihle faaliyetleri istenilen hadise veya eldeki bir hadisin farklı varyantlarına ulaşmak amacı ile gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde sahâbenin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duymadığı bir hadisi öğrenmek ya da bildiği bir hadisin tereddütte kaldığı birkaç kelimesini yeniden işiterek emin olmak için her türlü yolculuk sıkıntılarını göze alarak uzak bir beldede yaşayan başka bir sahâbinin yanına gittiğini gösteren örnekler mevcuttur (Nazlıgöl, 2013, 16; Accâc, 1998, 176; Koçyiğit, 2009, 100-101). Bu örneklerden birini Atâ b. Ebî Rebâh (v.114/732) nakletmiştir. Bu rivayete göre Medine'de bulunan Ebû Eyyûb el-Ensârî (v.49/669), Resûl-i Ekrem'den (s.a.s.) işittiği bir hadisi Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir el-Cuhenî'ye (v.58/678) sormak için yola çıkmış, Ukbe'den hadisi dinledikten sonra tekrar Mısır'dan Medine'ye dönmüştür (Hatîb el-Bâğdâdî 1975, 118-119; el-Hâkim en-Nisâburî, 2003, 117; İbn Abdulber, 1994, I, 392). Rihlenin sahâbe dönemindeki örneklerinden bir diğeri ise, Câbir b. Abdullah'ın (v.78/697) Şam'da bulunan Abdullah b. Üneys'in (v.54/674) Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet ettiği bir hadisi bizzat kendisinden işitmek için yanına gitmesidir. Bu yolculuk bir ay sürmüş ve Câbir b. Abdullah, hadisi Abdullah b. Üneys'ten dinledikten sonra Medine'ye dönmüştür (İbn Abdulber, 1994, I, 389; el-Buhârî, 1375, 252).

Sahâbe, Tâbî'in döneminde fetihler ve çeşitli sebepler ile farklı coğrafyalara dağılmışlardır. Bundan dolayı Tâbî'in dönemi hadis talebeleri, sahabenin yaşadıkları şehirleri ziyaret etmişlerdir. Daha önceleri çok dar ve belirli ilim merkezlerine yolculuk yapan hadis âlimleri daha sonra çok daha geniş ve dağınık bir coğrafyada ilim yolculuğu yapmaya başlamışlardır (Barthold, 1940, 145; Accâc, 1998, 176; Koçyiğit, 2006, 233). Etbâ'ut-Tâbî'in döneminde de hadis talebeleri Tâbî'in neslinden âlimlerin bulunduğu beldelere seyahat ederek hadis öğrenmişlerdir (Accâc, 1998, 176).

Tâbî'in döneminin sonlarında hadis nerede ise tamamen yazılı malzemeye dönüştürülmüştür. Tâbî'in sonrası tedvin, yazılı hadis malzemelerinin daha büyük hadis külliyatları oluşturma anlamına gelmiştir (Aba, 2016, 181-182; Nazlıgöl, 2013, 22). Tâbî'in sonrası rihle sadece şifahî hadis kültürünü derlemek için değil, aynı zamanda yazılı malzemedan alma ve nakletme içinde yapılmıştır. Musannifler, önceki hadis kitaplarında bulunan hadisleri dinlemek ve rivayet icazeti almak için ilim seyahatlerine çıkmışlardır (Sezgin, 2000, 37, 75-77; Hatiboğlu, 2008, 106). Goldziher ise rihleyi hicri ilk üç asırda sadece sözlü-şifahî rivayetleri derlemek için yapılmış gayretler olarak sınırlandırmıştır (Goldziher, 1977, II, 165-167).

Rihle geleneği hicri II. ve IV. yüzyıllar arasında en hareketli dönemini yaşamıştır. Hicri IV. yüzyıl sonrası hadisleri yazma işinin belirli esaslara bağlanması, icazetle kitaptan rivayete izin verilmesi ve hadis kitaplarına olan güvenin artması ile beraber rihle faaliyetleri azalmıştır. Hicri V. yüzyılın ortalarından itibaren medreselerin ve hicri VI. yüzyılın ortalarından itibaren de dâru'l-hadislerin kurulması ile ilim yolculuğuna çıkma geleneği sona ermiştir (Hatiboğlu, 2008, 106-107).

2. Rihlenin Sebep ve Sonuçları

Muhaddislerin Allah'a ve Resûl-i Ekrem'e (s.a.s.) olan sevgileri, meşakkatli ilim yolculuklarına çıkmaya sevk eden ana unsurlardan biri olmuştur. Hadis âlimleri hadis isnadı ile kendi isimlerinin Hz.

Peygamber'in (s.a.s.) ismi ile aynı satırda bir arada bulunmasını büyük bir şeref olarak kabul etmişlerdir. Muhaddisler hadis için çalışmanın doğrudan dinî bir hizmet olduğuna ve bu gayretlerin onurunun çok yüce olduğuna inanmışlardır. Hadis ilmi ile meşgul olmanın ve bu uğurda sıkıntılara katlanmanın kendilerini ayrıcalıklı kılacağı düşüncesi rihlenin zorluklarını göze almalarına sebep olmuştur (er-Râmhürmüzî, 1984, 161-162; Nazlıgöl, 2013, 19-20,23). Âlimlerin rihleler esnasında karşılaştıkları sıkıntılara dair kaynaklarımızda çok sayıda örnekler bulunmaktadır. Ebu Hâtim er-Râzî (v.277/890) gibi ilmi yolculuklar esnasında maddi imkânsızlıklardan dolayı elbiselerini satmak zorunda kalanlar olmuştur (Ebu Hâtim, 1953, I, 363-364). İbn Mende (v.395/1005), on dokuz yaşında Nişâbur'a giderek başladığı ilim seyahatini altmış beş yaşında memleketi İsfehân'a ulaşarak sonlandırmıştır (Zehebî, trz., III, 1031-1036). İbn Mende, ömrünün yaklaşık kırk beş yılını rihleler uğruna feda etmiştir. Hadis âlimlerinin rihlelerde çekmiş oldukları zorluklara tahammülleri ve bu uğurdaki fedakârlıkları ile ilgili birçok örneği içeren eserler bulunmaktadır.*

Hadisçiler rivayet hakkını mümkün olabilecek en makul tarzda, yani semâ ve kıraat yolu ile elde etmek amacıyla yorucu ilim yolculuklarına çıkmışlardır (Sezgin, 2000, 37). Bu sıkıntılara katlanmayıp kendi beldesinde yaşayan âlimlerden hadis rivayeti ile yetinenler kınanmışlardır. Yahyâ b. Maîn (v.233/848), kendileri ile ünsiyet kurulamayacak ve kendilerinden bir hakikat elde edilemeyecek dört sınıf insan içerisinde, beldesinde oturup yazan fakat hadis öğrenmek için yolculuğa çıkmayan kişileri zikretmiştir (Hatîb el-Bâğdâdî, 1975, 17,89). Bir hadis âlimi bir diğerini, ilim yolculuklarına çıkmamakla, büyük hocalara sahip olmamakla geçerli kitaplara sema yoluyla başvurmamakla eleştirdiğinde ona kendi kendine icazet vermek gibi ağır bir suçlama yönelttiği iddia edilmiştir (Touati, 2004, 37). Hadis talebelerinin ilim yolculuğuna çıkma sebepleri arasında bu eleştirilerle karşılaşma endişelerinin de olduğunu söylemek mümkündür.

Rihle hareketlerinin sebepleri arasında, sahâbilerin çeşitli nedenler ile genişleyen İslam coğrafyasının dört bir yanına gitmeleri ve böylece onların hafızalarında bulundurdıkları hadislerin de onlarla birlikte dağılması bulunmaktadır (Barthold, 1940, 145; Koçyiğit, 2006, 233). Bu durum muhaddisleri ilmin yok olacağı endişesine sevk etmiş, sünneti kurtarmak ve unutulmanın yıkıcı etkilerinden korumak için rihle hareketlerine yönlendirmiştir (Touati, 2004, 28). Sahâbe ile birlikte dağılan ve henüz yazılı bir kaynağı da bulunmayan hadislerin derlenmesi ve yok olmaktan kurtarılması düşüncesi daha önceden sahâbenin Resûl-i Ekrem'den (s.a.s.) hadisleri yazma izni isteği ile gündeme gelmiştir (Hatîb el-Bâğdâdî, 2008, 87-100; Nazlıgöl, 2013, 21).

Hadis yolculuklarının diğer sebepleri arasında meşhur hocalardan ders alarak iyi bir hadis öğrenimi görme amacı, âli isnatlarla Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yakın olma isteği, ravilerin adalet ve zabt durumlarının ve derecelerinin tespitine olan ihtiyaç, devlet ve halk nezdinde sosyal bir statü kazanma arzusu, hadis âlimlerine uygulanan zulüm ve baskılar, ravilerin kendi aralarında hadis müzakeresine olan ihtiyaçları bulunmaktadır (Aba, 2016, 182; Touati, 2004, 138-139; Nazlıgöl, 2013, 25-33).

Rihlelerin hadis ilminde çok önemli sonuçları olmuştur. Çeşitli sebeplerle pek çok ülkeye dağılan sahâbenin bildiği hadisler rihleler sayesinde kaybolmaktan kurtulmuştur. İlim yolculukları ile bugün elimizde bulunan hadis külliyatı erken bir dönemde toplanmıştır. Ayrıca bu rihleler ricâl, tabakât, şehir tarihi kitaplarının ve coğrafî eserlerin geliştirilmesine büyük katkı sağlamıştır. Hadis yolculukları ile birlikte gerçekleştirilen hadis müzakereleri sayesinde tek bir hadisin çok sayıda tarikine ulaşılmış, hadislerin sahih ve zayıf olanlarını birbirinden ayırt etme imkânı kazanılmış, rivayetlerde karşılaşılan çeşitli hatalar düzeltilmiş ve zayıf olarak kabul edilen bazı rivayetlerin diğer varyantlarına ulaşarak sıhhat derecelerinin artırılması sağlanmıştır (Hatiboğlu, 2008, 107; Koçyiğit, 2006, 234-235; Nazlıgöl, 2013, 28-29,31; Accâc, 1998, 180; Aba, 2016, 182-183).

Rihleler ile hadis talebeleri iyi bir eğitim alma imkânına kavuşmuşlardır. Âlimler ile doğrudan görüşülerek alınan bilgilerin sağlam ve kuvvetli bir öğrenmeye vesile olacağı belirtilmiştir (İbn Haldûn, 2001, I, 744-745). Muhaddisler yaşadıkları memleketlerdeki sosyal, siyasi ve kişisel baskılardan dolayı kendileri için daha huzurlu ve güvenli gördükleri yerlere göç etmişlerdir. Bu göç ve rihle hareketleri sonucunda, hadis âlimleri gittikleri yerlerde ilim ve kültür hayatına büyük katkı sağlamışlar ve hadis ilminin bu beldelerde gelişmesine vesile olmuşlardır (Sarı, 2019, 115).

* Abdülfettâh Ebû Guddê'nin Safahat min Sabri'l-Ulema 'ala Şeda'idi'l-İlmi ve't-Tahsil adlı eserinde ilim yolculuklarının zorluk ve sıkıntılara dair çok fazla örnek mevcuttur. Yine Houari Touati'nin Ortaçağda İslam ve Seyahat isimli eserinde rihleler esnasında karşılaşılan sıkıntılara dair örnekler mevcuttur.

B. EBU'L-ESBAĞ ABDÜLAZİZ b. ABDÜLMELİK b. NASR EL-ENDÜLÜSÎ (v. 365/976)

1. Ebu'l-Esbağ'ın Hayatı

Muhaddis Abdülaziz b. Abdülmelik'in tam ismi Abdülaziz b. Abdülmelik b. Nasr el-Ümevî el-Endülüsî* el-Hafız olup, künyesi Ebu'l-Esbağ'dır.* Kaynaklarımızda doğum tarihine dair bilgi bulunmayan Ebu'l-Esbağ, İslam coğrafyasının batıdaki en uzak yeri olan ve her ilim dalında birçok âlimin yetiştiği Endülüs'ün Kurtuba şehrinde dünyaya gelmiştir (Nesefî, 1991, 294; Sem'ânî, 1988, I, 218; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; İbnü'l- Faradî, 2008, I, 368; İbnü'l-Esir, 1938, I, 71; Hâkim en-Nisâbü'rî, 2003, 562; Yâkut el-Hamevî, 1977, I, 262; İbn Tağrıberdî, 1933, IV, 112; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482).

Kendisi ilim ehli ve fazilet sahibi bir muhaddis olarak nitelendirilmiştir. İlme ve ilim ehline zarar verecek her şeyden uzak bir hayat yaşadığı nakledilmiştir (Sem'ânî, 1988, I, 218; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 314). Abdülaziz b. Abdülmelik'in öğrencisi Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hafız, görmüş olduğu rüyaları naklederek hocası Ebu'l-Esbağ'a övgülerde bulunmuştur. Buna göre Ebu Abdullah, Ebu'l-Esbağ'ı güzel bir elbise içerisinde rüyasında gördüğünü ifade etmiştir. Ebu Abdullah, bu rüyasında Ebu'l-Esbağ'dan Allah'ın ikisini de cennette bir araya getirmesi için dua etmesini istediğini hocasının da bu isteğini kabul ettiğini haber vermiştir. Ebu Abdullah, başka bir rüyasında da Ebu'l-Esbağ'ı içinde suların aktığı yeşil bir bahçede, bir ışık halkası içerisinde gördüğünü ve hocasına bu dereceye nasıl ulaştığını sorduğunu, Ebu'l-Esbağ'ın da bunlara sadece hadis vesilesi ile ulaştığını söylediğini nakletmiştir (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 314).

Ebu'l-Esbağ, hadis öğrenmek için Kurtuba'dan çıkıp Horasan'a geldiğinde Samani Emiri Nuh b. Mansur'un (v.387/997) veziri olan Ebu'l-Hasan Fâik b. Abdullah el-Endülüsî (v.389/999) ile tanışmış ve onunla arkadaş olmuştur. Fâik, evinde muhaddislerin toplandığı, hadis ilmine gönül vermiş bir devlet adamı olarak tanınmıştır. Ebu'l-Esbağ, Fâik ile birlikte ticaret hayatında büyük kazançta elde etmiştir (İbnü'l- Faradî, 2008, I, 369; Sem'ânî, 1988, II, 309; İbnü'l-Esir, 1987, VII, 487; Zehebî, 1990-1996, XXVII,186).

Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdülmelik, Kurtuba'da doğmuş ve hadis öğrenmek için ömrünün çoğunu feda ettiği ilim yolculuklarını Buhâra'da tamamlamıştır. Buhâra'ya gelince buraya yerleşmiş, Buhâra'da evlenmiş ve bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Ebu'l-Esbağ, 365/976 yılının Recep ayında Buhâra'da vefat etmiştir (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 314; Sem'ânî, 1988, I, 218; İbnü'l-Esir, 1938, I, 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482).

2. Hocaları

Ebu'l-Esbağ, Kurtuba'dan Buhâra'ya kadar uzanan hadis öğrenme yolculuklarında uğradığı ilim merkezlerinde çok sayıda âlimden ders almıştır. Kaynaklarda zikredilen hocaları şunlardır:

a. Ebu'l-Hasan Heyseme b. Süleymân b. Haydera el-Etrabülüsî (v.343/955) (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; Sem'ânî, 1988, I, 183,218; Zehebî, 1982-1985, XV, 412-416; İbn Asâkir, 1995-1998, XVII, 68-72).

b. Ebu Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Arabî (v.340/951) (İbn Asâkir, 1995-1998,V, 353-357; XXXVI, 312; Sem'ânî, 1988, I, 218).

c. Ebu Ali İsmail b. Muhammed es-Saffâr (v.341/952) (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; Sem'ânî, 1988, I, 218; İbnü'l- Faradî, 2008, I, 369; Hatîb el-Bâğdâdî, 2001, VII, 301-303).

ç. Ebu Sehl Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ziyad el-Kattân (v.350/961) (Sem'ânî, 1988, I, 218; V, 193; Hatîb el-Bâğdâdî, 2001,VI, 194-195).

d. Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Hâfız (v.369/979) (Sem'ânî, 1988, I, 218; Zehebî, 1982-1985,XVI, 276-280).

e. Ebu Ali Hüseyin b. Muhammed b. İmrân es-Sogâni (Sem'ânî, 1988, I, 218; III, 543).

* Yâkut el-Hamevî, Endülüs şeklinde dal' in zammesi ile okumuştur. (Yâkut el-Hamevî, 1977, I, 262.) İbnü'l-Esir ve Sem'ânî ise Endelüs şeklinde dal'in fethası ile okumuşlardır. (İbnü'l-Esir, 1938, I, 71; Sem'ânî, 1988, I, 218.)

* İbnü'l-Esir, Abdülaziz b. Abdülmelik'in künyesini Ebu'l-Esbağ şeklinde sonunda ayn harfi ile belirtmektedir. (İbnü'l-Esir, 1938, I, 71.) İbnü'l-Faradî, Abdülaziz b. Abdülmelik'in İbnü's-Saffâr olarakta bilindiğini ifade etmiştir. (İbnü'l- Faradî, 2008, I, 368.)

- f. Ebu Ca'fer Muhammed b. Amr b. el-Beherî (v.339/950) (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; Zehebî, 1982-1985, XV, 385-386; Hatib el-Bağdâdî, 2001, IV, 222-223; Sem'ânî, 1988, III, 58).
- g. Süleymân b. Ahmed b. Yahyâ (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313).
- ğ. Muhammed b. Nuh b. Abdullah el-Cüneydebûrî (v.321/933) (Zehebî, 1982-1985, XV, 34-35; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313).
- h. Ebu Bekir Muhammed b. Abbas b. Fudayl el-Bağdadî (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313; Hâkim en-Nisâbûrî, 2003, 562).
- ı. Ebu Abbas Ahmed b. Muhammed b. Hârun el-Berdeî' (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313).
- i. Ebu Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Ahmed b. Fâris el-İsbehanî (v.346/958) (Zehebî, 1982-1985, XV, 553-554; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312-313).

3. Öğrencileri

Abdülaziz b. Abdülmelik'in kaynaklarda belirtilen öğrencileri ise şunlardır:

- a. Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâfız (Sem'ânî, 1988, I, 218; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482).
- b. Ebu Bekr Ahmed b. Abdülaziz el-Mekkî (Sem'ânî, 1988, I, 218).

4. İlim Yolculukları

Ebu'l-Esbağ, dünyada hadis öğrenmek için çok fazla rihle faaliyetinde bulunan âlimler arasında zikredilmiştir (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 314; Sem'ânî, 1988, I, 218). Kendisi 328/940 yılında Endülüs'ün Kurtuba şehrinde hocasından hadis dinleyerek eğitimine başlamıştır (Sem'ânî, 1988, I, 218; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; İbnü'l-Faradî, 2008, I, 368; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482). Daha sonra Kurtuba'dan ayrılarak ilim yolculuklarına başlamıştır. Bu rihlelerinde Mısır'a, Dımaşk'a, Mekke'ye, Bağdât'a, 341/953 senesinde Kûfe'ye, 342/954 yılında İsfehân'a, 345/956 senesinde Nişâbur'a, oradan Merv'e, daha sonrada Buhâra'ya gitmiştir. Buhâra'dan sonra Semerkant'ın Keşâniye* köyüne gelmiştir. Buradan sonrada Şaş'a ve İsbicab'a* gitmiştir. Buradan da tekrar Buhâra'ya dönmüş, kalan ömrünü burada yaşamıştır (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312-315; Sem'ânî, 1988, I, 218; II, 404; İbnü'l-Esir, 1938, I, 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482; İbnü'l-Faradî, 2008, I, 368-369; Neseфі, 1991, 293).

Ebu'l-Esbağ, 347/958 yılında Neseф'e gelmiş ve kendisi Nesefli âlimlerden hadis yazdığı gibi Nesefli hadisçilerde ondan hadis yazmışlardır (Neseфи, 1991, 293). Ebu'l-Esbağ'ın İsbicab'ta da çok sayıda hadis yazdığı bildirilmiştir (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 314).

Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdülmelik el-Endülüsî, Kurtuba'da doğmuş ilk hadis eğitimini burada almış ve buradan çıktığı ilim yolculuklarını Buhâra'da sonlandırmıştır. Rihleler döneminde İslam coğrafyasının batıdaki en uzak noktasının Endülüs olduğu belirtilmiştir (Neseфи, 1991, 294; Sem'ânî, 1988, I, 218; İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 312; İbnü'l-Faradî, 2008, I, 368; İbnü'l-Esir, 1938, I, 71; Hâkim en-Nisâbûrî, 2003, 562; Yâkut el-Hamevî, 1977, I, 262; İbn Tağrıberdî, 1933, IV, 112; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 482). Ebu'l-Esbağ, ilim yolculuklarına Endülüs'ten ayrılarak başlamış, yukarıda belirtilen ilim merkezlerini ziyaret ettikten sonra o dönem İslam coğrafyasının doğudaki en uzak yerlerinden olan İsbicab'a gitmiş ve orada hadis yazmıştır. İsbicab'ın Türkistan sınırında Oğuz ve Kimek arazisi karşısında bir hudut şehri olduğu ifade edilmiştir. Maverâünnehir Bölgesi'nde birçok âlimin yetiştiği büyük bir belde olan İsbicab, aynı zamanda sınırların korunması için gazilerin toplandığı bir yer olarak belirtilmiştir. (Makdisî, 2002, 261; İbn Havkal, 1938, 507; Yâkut el-Hamevî, 1977, I, 179; Sem'ânî, 1988, I, 147). Bu bilgiler neticesinde Ebu'l-Esbağ'ın rihleler döneminde hadis ilmi için yapılan en uzun mesafeli rihleyi gerçekleştirdiğini söylememiz mümkündür.

* Sem'ânî, Küşâniyye şeklinde belirtmekte, Yâkut el-Hamevî ise Keşâniyye diye okumaktadır (Yâkut el-Hamevî, 1977, IV, 461; Sem'ânî, 1988, V, 73).

* Buranın adı Yâkut el-Hamevî'ye göre Esficab, Sem'ânî'ye göre ise İsficab olmalıdır. Makdisî ve İbn Havkal ise İsbicab olarak belirtmektedir (Yâkut el-Hamevî, 1977, I, 179; Sem'ânî, 1988, I, 147; Makdisî, 2002, 261; İbn Havkal, 1938, 507).

5. Ebu'l-Esbağ'ın Rivayetleri

Araştırmalarımız neticesinde kaynaklarımızda senedinde Abdülaziz b. Abdülmelik el-Endülüsî'nin bulunduğu üç rivayete ulaşılmıştır.

a. Senedinde Ebu'l-Esbağ'ında bulunduğu ulaşabildiğimiz ilk rivayet Câbir b. Abdullah (v.78/697) tarafından nakledilmiştir. Bu rivayete göre, Abbas b. Abdülmuttalib (v.32/653) üzerinde beyaz bir elbise ile Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelmiş, Hz. Peygamber'de (s.a.s.) ona tebessüm etmiştir. Abbas: "Ya Resûlallah cemel nedir." diye sormuş, Hz. Peygamber (s.a.s.) cevaben: "Sözün doğrusu hak ile söylenendir." demiştir. Abbas: "Kemal nedir." diye sormuş, Hz. Peygamber de (s.a.s.) cevaben: "İşlerin güzelliği doğrulukla (sıdk) yapılandır." buyurmuştur. (Nesefî,1991, 294-295).*

b. Ebu'l-Esbağ'ın senedinde bulunduğu ikinci hadisi ise yine Câbir b. Abdullah rivayet etmiştir. Bu hadise göre Câbir b. Abdullah, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini bizlere aktarmaktadır: "Her babanın oğlu için kendisine mensup olacağı, yetişip büyüyeceği bir asabe (baba tarafından akrabalık) vardır. Kızım Fâtıma'nın çocukları bundan müstesnadır. Çünkü ben onların velisi ve asabesiyim. Onlar benim itremdir (yakınlarım, soyum, ehl-i beytim) ve onlar benim tînetimden-özümünden yaratılmışlardır. İtremim, ehl-i beytimin, soyumun faziletini yalanlayanlara yazıklar olsun. Kim benim itremi, yakınlarımı severse Allah da onu sever. Kim itremi, ehl-i beytimi sevmez ise Allah da onu sevmez. (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313; Süyûtî, 1994, III, 130; Müttaki el-Hindi, 1975, XII, 98).*

c. Senedinde Ebu'l-Esbağ'ın bulunduğu üçüncü rivayet ise maktû nitelikli bir hadistir. Buna göre Abdullah b. Mübarek (v.181/797), Malik b. Enes'in (v.179/795) kendilerine hadis rivayet ediyor iken yanında olduğunu söylemektedir. Bu esnada bir akrebin geldiğini Malik b. Enes'i on altı kez soktuğunu, Malik'in yüzünün renginin değiştiğini ancak Malik b. Enes'in bu durum karşısında sabrettiğini ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisini kesmediğini belirtmektedir. Abdullah b. Mübarek, meclis boşalıp, insanlar oradan ayrılınca Malik b. Enes'e: " Ya Abdullah sende bir tuhaflık gördüm." dediğini ve Malik b. Enes'in de:"Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisine saygımdan dolayı sabrettim." diyerek cevap verdiğini ifade etmektedir (İbn Asâkir, 1995-1998, XXXVI, 313; Kadı İyâz, 1984, II, 602-603; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, XVII, 483; İbn Tağriberdî, 1933, IV, 112).

SONUÇ

Rihle faaliyetleri Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde Medine'ye uzak yerlerde iskân eden kabile mensuplarının İslâm dininin esaslarını öğrenmek için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelmeleri ile başlamıştır. Daha sonra ise rihleler hadisçilerin her türlü zorluklara ve sıkıntılara katlanarak hadis öğrenmek için gerçekleştirdikleri seyahatler olmuştur. Bu ilim yolculuklarının rihleler döneminde mümkün olabilecek en uzun mesafeli olanını Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdülmelik el-Endülüsî gerçekleştirmiştir. Kendisi 328/940 yılında Endülüs'ün Kurtuba şehrinde hocasından hadis dinleyerek eğitimine başlamıştır. Daha sonra Kurtuba'dan ayrılarak ilim yolculuklarını gerçekleştirmiştir. Bu rihlelerinde Mısır'a, Şam'a, Mekke'ye, Bağdât'a, 341/953 senesinde Kûfe'ye, 342/954 yılında İsfehân'a, 345/956 senesinde Nişâbur'a, daha sonra Merv'e, buradan da Buhâra'ya gitmiştir. Ebu'l-Esbağ, 347/958 yılında Nesef'e gelmiştir. Buhâra'dan sonra Semerkant'ın Keşâniye köyüne gitmiştir. Buradan Şaş'a ve İsbîcab'a ulaşmış, daha sonrada tekrar Buhâra'ya dönmüş burada evlenmiş ve 365/976 yılının Recep ayında Buhâra'da vefat etmiştir. Kaynaklarda doğum tarihi bulunmayan Ebu'l-Esbağ'ın yirmili yaşlarda Kurtuba'dan ayrılarak ilim yolculuklarına başladığını kabul eder isek yaklaşık altmış yıllık ömrünün yirmi yılını rihleler ile geçirdiğini ifade edebiliriz. Rihleler döneminde İslam coğrafyasının

* Senedinde Ebu'l-Esbağ'ın bulunduğu şekli ile bu hadis sadece Nesefî'nin eserinde bulunmaktadır (Nesefî,1991, 294-295). Ancak bu hadis farklı senetler ile kaynaklarımızda zikredilmektedir. (Müttaki el-Hindi, 1975, VI, 678; İbn Asâkir, 1995-1998, XXVI, 345; İbnü'n-Neccar, 2004, XVIII, 94; el-Beyhâki, 2003, VII, 36-37; Ebu Nuaym el-İsfehânî, 1990, I, 48). Nesefî'nin eserinde bu hadisin metni *فتبسم في وجهه فلما نظر اليه تبسم* (onun yüzüne tebessüm etti) şeklinde iken, farklı senetlerle bu hadisin geçtiği yukarıda belirttiğimiz bütün eserlerde *فتبسم في وجهه فلما نظر اليه تبسم* (ona bakınca tebessüm etti) şeklindedir. Ayrıca Beyhâki eserinde bu hadisin bütün varyantlarının senedinde bulunan Ömer b. İbrahim'in, tefferüd ettiğini ve yine bu ravinin *ليس بالقوي* olarak nitelendirildiğini söyleyerek bu hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir (el-Beyhâki, 2003, VII, 36-37).

* Hâkim'in el-Müstedrek adlı eserinde bu hadis daha kısa metin ile ve baba yerine anne kelimesi kullanılan şekli ile bulunmaktadır. Hâkim, eserinde hadisin bu şekli ile sahih olduğunu belirtmiştir. (el-Hâkim, 2002, III, 179.) Kaynaklarımızda bu hadisin kısa metni ile Fâtimatü'z-Zehra tarafından rivayet edilen varyantları da mevcuttur (Ebu Ya'la, 1988, XII, 109; Taberânî, 1983, III, 36, XXII, 423; Hatib el-Bağdâdî, 2001, XIII, 163-164; Ukaylî, 1984, III, 222-223; Müttaki el-Hindi, 1975, XII, 114). Ancak Fâtimatü'z-Zehra tarafından rivayet edilen hadislerin senedinde *فاطمة بنت الحسين* ve *شبية بن نعام* isimli raviler bulunduğundan bu hadisler zayıf kabul edilmiştir. (İbn Hibban, 2000, I, 459.)

batıdaki en uzak beldesi Kurtuba'dan ayrılarak ilim yolculuklarına başlayan Ebu'l-Esbağ, yine İslam coğrafyasının o dönem doğudaki son noktası olan sınır şehri İsbicab'a ulaşmış, burada hadis yazmış ve İsbicab'dan Buhâra'ya giderek rihlesini tamamlamıştır. Ebu'l-Esbağ, İslam coğrafyasının bir ucundan diğer ucuna en uzun mesafeli rihleyi gerçekleştirerek hadis rivayeti ve öğrenimi için yapılan fedakârlıkların en güzel örneklerinden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli (2016). Kadim Bir Gelenek Olan Rihlenin/Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri. *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, s. 175-191.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (1940). *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Fuat Köprülü, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ebu Gudde, Ebu Zâhid Abdulfettah b. Muhammed b. Beşir el-Mahzumî (1974). *Safahat min Sabri'l-Ulema 'ala Şeda'idi'l-İlmi ve't-Tahsil*. Haleb: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye.
- Ebu Hâtim, Muhammed b. İdris b. Münzir er-Râzî (1953). *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfehânî (1990). *Tarihu İsbahan (Zikru Ahbari İsbahan)*. thk. Seyyid Hüsrev Hasan, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna et-Temimî el-Mevsilî (1988). *Müsnedü Ebi Ya'la el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selim Esed, Beyrut: Daru'l-Me'mun li'l-Türas.
- el-Beyhâki, Ahmed b. Hüseyin (2003). *el-Camiü li Şua'bü'l-İman*. thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî-Abdulali Abdulhamid Hamid, Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd.
- el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (1375). *el-Edebü'l-Müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Kahire: Matbaatu's-Selifiyye.
- el-Hâkim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâburî (2002). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- el-Hâkim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâburî (2003). *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis*. thk. Ahmed b. Fâris, Beyrut: Daru İbn Hazm.
- el-Hatib, Muhammed Accâc (1998). *es-Sünnetü Kable'l-Tedvin*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- er-Râmihürmüzî, el-Kadı el-Hasan b. Abdirrahman (1984). *Muhaddisu'l-Fasil Beyne'r-Ravi ve'l-Vai*. thk. Muhammed Accac el-Hatib, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Goldziher, Ilgaz (1977). *Muslim Studies*. çev. C. R. Barber-S. M. Stern, New York: State University of New York Press.
- Hatib el-Bâğdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (1975). *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*. thk. Nureddin Itr, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Hatib el-Bâğdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (2008). *Takyîdu'l-İlm*. thk. Sa'd Abdilğaffar Ali, Kahire: Daru'l-İstikame.
- Hatib el-Bâğdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (2001). *Tarihu Bağdad*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslami.
- Hatiboğlu, İbrahim (2008). Rihle. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.35, s. 106-108). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Abdulber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullâh Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî (1994). *Camiu Beyani'l-İlm ve Fadlih*. thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyri, Suudi Arabistan: Daru İbnü'l-Cevzi.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Şikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh (1995-1998). *Tarihu Medineti Dimaşk*. thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (2001). *Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Aserahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed (1938). *Su'retu'l-Arz*. thk. Johannes Heind Kramers, Leiden: E. J. Brill.
- İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büstî (2000). *Kitabü'l-Mecruhin mine'l-Muhaddisin*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Riyad: Daru's-Sumayi.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem (tsz.). *Lisanu'l-Arap*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- İbn Tagriberbî, Ebü'l-Mehâsin Cemaluddin Yusuf (1933). *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluki Misr ve'l-Kahire*. Mısır: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1938). *el-Lübab fi Tehzibi'l-Ensab*. Kahire: Mektebetü'l-Kudüs.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1987). *el-Kamil fi't-Tarih*. thk. Ebu'l-Fida Abdullâh el-Kadî, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubi el-(2008). *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Tunus: Daru'l-Ğarbi'l-İslami.
- İbnü'n-Neccar, Ebu Abdillâh Muhibbuddin Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan b. Hibetillah (2004). *Zeylû Tarihi Bağdad*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman b. Salâh eş-Şehrezuri (1986). *Ulumü'l-Hadis*. thk. Nurettin Itr, Dimaşk: Daru'l-Fikr.
- Kadı İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (1984). *eş-Şifa bi Tarifi Hukuki'l-Mustafa*. thk. Ali Muhammed el-Becevi, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Koçyiğit, Talat (2006). *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçyiğit, Talat (2009). *Hadis Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Makdisî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Beşşarî (2002). *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*. thk. Muhammed Emin ed-Dannavî, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Müttakî, Ali b. Hüsamiddin b. Abdilmelik b. Kaduhan el-Hindî (1975). *Kenzü'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Efal*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

- Nazlıgül, Habil (2013). Sebeb ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fi Talebi'l-Hadis). *Hikmet Yurdu Dergisi*, S. XI/6, s. 13-37.
- Nesefî, Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (1991). *el-Kand fi Zikri Ulemai Semerkand*. thk. Nazar Muhammed el-Faryadî, Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Kevser.
- Sarı, Dursun (2019). *Maveraünnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (Hicri İlk Üç Asır)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Sem'ânî, Ebu Sâd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr (1988). *Kitabu'l-Ensab*. thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, Beyrut: Daru'l-Cennan.
- Sezgin, M. Fuad (2000). *Buhari'nin Kaynakları*. Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Bağdadî (2013). *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*. Beyrut: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (1994). *Camiu'l-Ehadis*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (1983). *el-Mu'cemü'l-Kebir*. thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Touati, Houari (2004). *Ortaçağda İslam ve Seyahat*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Uğur, Mücteba (1996). *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ukayli, Ebu Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (1984). *ed-Duafai'l-Kebir*. thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yâkutu'l-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yâkut b. Abdillâh (1977). *Mu'cemü'l-Buldan*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (trz.). *Kitabu Tezkiratü'l-Huffaz*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1982-1985). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavud-Hüseyn Esed, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1990-1996). *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahiri ve'l-A'lam*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmûrî, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İzzi.